

3. Про рентні платежі за нафту, природний газ і газовий конденсат / [Електронний ресурс]: закон України від 5 лютого 2004 р., № 1456-IV. – Режим доступу: <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1456-15>>.
4. Податковий кодекс Республіки Казахстан / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.nalog.ru/html//MSMNO///kazakhstan.doc>>.
5. Інформаційна довідка про основні показники розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу України за січень 2011 року / [Електронний ресурс]: офіційний веб-сайт Міністерства палива та енергетики. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=190389&cat_id=35081>.
6. Про стягнення мита при вивезенні з митної території Республіки Казахстан сирової нафти і товарів, вироблених з нафти / [Електронний ресурс]: Постанова Республіки Казахстан від 15 жовтня 2005 році, № 1036 у редакції від 8 квітня 2008 року. – Режим доступу: <http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_obmegennja/kaz/3772.html>.
7. Паливно-енергетичний комплекс України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://toplutsk.com/articles-article_98.html>.
8. Стратегія розвитку нафтогазової промисловості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.energo.uz.ua/pers/Strategi3.html>>.
9. Княжанський В. Видобутку потрібні не гальма, а прискорювач: фахівці пропонують альтернативний підхід до обчислення рентної плати [Електронний ресурс]: Газета «День». – № 216. – 23 листопада 2005 року. – Режим доступу: <<http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=153063&mainlang=ukr>>.

УДК 342.95:351.741

ПОЛІТИЧНА ВОЛЯ ДО БОРТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ

Заброда Д.Г., к.ю.н., доцент

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Сформульовано поняття політичної волі суб'єктів публічної влади в Україні щодо боротьби з корупцією. Визначено юридичний зміст цієї категорії. Розглянуто способи її закріплення у законодавстві України.

Ключові слова: політична воля, державна антикорупційна політика, протидія корупції.

Заброда Д.Г. ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВОЛЯ К БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ АНТИКОРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ: ЮРИДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ / Днепропетровский государственный университет внутренних дел, Украина

Сформулировано понятие политической воли субъектов публичной власти в Украине по борьбе с коррупцией. Определен юридический смысл этой категории. Рассмотрены способы ее закрепления в законодательстве Украины.

Ключевые слова: политическая воля, государственная антикоррупционная политика, противодействие коррупции.

Zabroda D.G. POLITICAL WILL TO STRUGGLE AGAINST CORRUPTION AS THE COMPONENT OF THE STATE ANTICORRUPTION POLICY (POLITICS): LEGAL ASPECT / Dnepropetrovsk state university of internal affairs, Ukraine

The notion of political will of public power entities in Ukraine to fight corruption. Certain legal meaning of this category. Consider ways to consolidate the legislation of Ukraine.

Key words: political will, public corruption policies, combating corruption.

Розвиток України як сучасної європейської держави, організація якої базується на демократичних засадах й пріоритетному визнанні прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю, передбачає побудову такої системи відносин «влада-людина», за якою перша

зобов'язана гарантувати й забезпечити кожному реалізацію прав і свобод, задоволення його законних інтересів.

Незважаючи на існування ряду позитивних зрушень на шляху до інтеграції в європейську та світову спільноту, поступ нашої держави уповільнюється рядом негативних явищ, серед яких корупція та опосередковані нею соціально-політичні й економічні процеси відіграють чи не найголовнішу роль.

Так, опитування громадян, що проведені у межах проекту «Сприяння активній участі громадян у протидії корупції в Україні «Гідна Україна» у 2007-2009 рр. засвідчили, що українці вважають, що рівень корупції в країні зріс. Сукупний індекс сприйняття корупції збільшився із 35,4% у 2007 р. до 38,1% у 2009 р. Втім, у 2009 р. 62,5% респондентів вказували на те, що вони ставали учасниками корупційних дій за останні 12 місяців, порівняно з 67% в 2007 р. [1].

Аналіз нормативних актів, практики боротьби з корупцією свідчить, що основними причинами, які призводять існування корупції та знижують ефективність протидії цьому негативному явищу в Україні, є: поглиблення соціально-політичної та фінансово-економічної кризи в державі; взаємопроникнення влади й бізнесу; повільне реформування правоохоронних органів у цілому та тих служб, які зобов'язані вести боротьбу з корупцією; існування прогалів у законодавчому забезпеченні відповідальності за корупційні правопорушення, правовому регулюванні діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування у запобіганні корупції; низька ефективність юридичної відповідальності за вчинення корупційних діянь; низький контроль і нагляд за додержанням антикорупційного законодавства тощо.

Незважаючи на розуміння значення політичної волі як вагомого чинника подолання корупції, особливості її змісту, засоби щодо формування і реалізації в українській юридичній науці майже не досліджувалися.

Окремі аспекти політичної волі до боротьби з корупцією розглядалися вченими-юристами В.І. Борисовим, М.Ю. Бездольним, О.Ф. Долженковим, А.П. Закалюком, І.В. Зозулею, О. Кальманом, О.М. Литваком, В.В. Лунєєвим, М.І. Мельником, Є.В. Невмержицьким, М.І. Хавронюком, В.І. Шакуном, С.А. Шалгуновою та деякими іншими.

Метою публікації є формулювання визначення поняття «політична воля» та юридичного змісту цієї категорії, способи її закріплення у законодавстві, окреслення кола суб'єктів публічної влади, політична воля яких впливає в Україні на стан протидії корупції.

Серед умов, які сприяють погіршенню корупційної ситуації, ряд науковців, експертів та політиків вважають слабкість політичної волі керівництва держави вести боротьбу з корупцією на усіх рівнях влади.

Так, у Рішенні ради національної безпеки і оборони України «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції» від 11 вересня 2009 р. причиною загрозливого стану криміногенної обстановки є відсутність стратегічної антикримінальної політики в державі та необхідної спільної політичної волі до ефективної протидії тотальній криміналізації суспільства і держави [2]. Відсутність політичної волі щодо боротьби з корупцією визнається фактором, що впливає на високий рівень корупції в Україні [3].

У 2007 р. 10,5% опитаних в межах проекту «Гідна Україна» респондентів вказали, що воля лідерів держави долати причини та умови корупції залишається слабкою, а мотивація до здійснення антикорупційних заходів – мінімальною [4].

Про недостатність політичної волі до боротьби з корупцією вказують науковці, політики та зарубіжні експерти.

Зокрема, М.І. Мельник вказує, що «...за відсутності реальної політичної волі найдосконаліше антикорупційне законодавство перетворюється на порожні декларації, а діяльність елітних спецпідрозділів – на імітацію протидії корупції (робота на показники). Власне, те, що спостерігалось в нашій країні впродовж останніх років» [5]. Про необхідність політичної волі щодо боротьби з корупцією та організованою злочинністю зазначає й В.І. Шакун [6, 47].

Голова Групи держав Ради Європи проти корупції (ГРЕКО) Драго Кос відзначає, що «...Україна виявляє найменші зусилля в боротьбі з корупцією з усіх відомих мені країн» [7].

Аналіз ініціатив кандидатів у Президенти України у 2010 р. показав, що брак політичної волі до боротьби корупцією констатовано В. Литвин, Ю. Тимошенко, С. Тигіпко, В. Янукович [8]. На думку А. Яценюка, оголошення війни корупції залежить від політичної волі Президента, яка повинна починатися з Банкової та інших органів влади [9].

Утім, заяви про рішучу і безкомпромісну боротьбу з корупцією, постанови і укази, які приймалися в контексті таких заяв, були спрямовані, головним чином, на досягнення політичної мети – переконати громадян України та міжнародну спільноту у тому, що держава вживає рішучих заходів щодо боротьби з корупцією. Внаслідок антикорупційних кампаній, що періодично здійснювались у державі, до відповідальності за корупційні діяння притягувались чиновники найнижчого рівня і, як правило, за найдрібніші правопорушення. Ті поодинокі резонансні справи про зловживання владою або посадовим становищем окремих вищих посадових осіб, які мали місце в Україні останнім часом, є більше наслідком протистояння вузькокланових інтересів, аніж результатом цілеспрямованої системної антикорупційної діяльності правоохоронних органів.

До такого висновку, на думку експертів центру Разумкова, спонукає до наступних висновків: стан виконання антикорупційних заходів і програм, прийнятих на державному рівні, та міжнародних зобов'язань України; оцінки рівня корупції (в т.ч. політичної) громадянами України; динаміка позицій України в міжнародних рейтингах, які формуються міжнародними організаціями, дослідними установами; інформація про факти і прояви політичної корупції в Україні, що оприлюднюється у вітчизняних ЗМІ, а також характер реагування на таку інформацію з боку правоохоронних органів; результати міжнародних і національних моніторингових з проблем корупції в Україні, здійснюваних вітчизняними та міжнародними антикорупційними державними та недержавними організаціями [10].

У той же час наявність у вищого керівництва держави політичної волі до боротьби з корупцією, готовність підтримувати антикорупційні ініціативи, відповідальність та рішучість у застосуванні непопулярних заходів може призвести до суттєвої зміни корупційної ситуації. Про це свідчить досвід держав Європи, Грузії, Гонконгу, Парагваю тощо.

Аналізуючи наукові юридичні публікації можна зробити висновок про те, що у правовій науці недостатньо приділено уваги визначенню поняття та характеристики змісту категорії «політична воля». Її визначення наводять лише окремі фахівці.

Так, М.І. Мельник пропонує розуміти політичну волю як “дійсні наміри політичного керівництва країни реально протистояти корупції у всіх її проявах і на всіх рівнях державної влади” [11].

Один з експертів Світового банку Сар Пунде розуміє під політичною волею «...демонстрований достовірний намір лідерів держави атакувати випадки та наслідки корупції на систематичній основі» [12].

Консультант Програми розвитку ООН Сар. Дж. Кпудех під політичною волею розуміє “виявлений намір політичних діячів (в тому числі обраних або призначених лідерів, груп акціонерів тощо) йти у наступ на причини та наслідки корупції на рівні системи в цілому”.

Проведений аналіз наукових публікацій свідчить, що політична воля, як складова боротьби з корупцією, характеризується [13]:

- по-перше, внутрішнім переконанням лідерів держави в необхідності організації боротьби з корупцією;
- по-друге, наявністю інституціалізованого інструментарію, за допомогою якого ця переконаність може бути втіленою у життя;
- по-третє, прийняттям антикорупційних програм, що передбачають застосування конкретних реальних заходів, визначають їх виконавців та містять механізм відповідальності за їх неналежне виконання;
- по-четверте, системністю, плановістю й активністю у прийнятті та реалізації

антикорупційних програм і заходів;

по-п'яте, її проявом на всіх політичних рівнях від центру до регіонів;

по-шосте, здатністю сприйматися та одержувати підтримку від населення країни.

Отже, під **політичною волею до боротьби з корупцією** необхідно розуміти *постійне виявлення суб'єктами публічної влади (керівниками держави, насамперед Президентом України, особами, які очолюють законодавчу, виконавчу та судову владу, Генеральним прокурором України, а також керівниками центральних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування) прагнення здійснювати активну антикорупційну політику та готовність нести відповідальність за її результати.*

Юридичний аспект діяльності суб'єкта політичної волі щодо боротьби з корупцією проявляється у наступному:

- закріпленні прагнення вести активну послідовну та наступальну протидію з корупції в нормативно-правових актах, що приймаються на всіх рівнях влади;
- особистому ініціюванню прийняття, учать у розробці та обговоренні антикорупційних правових актів (а у випадку необхідності – й змін до них), контролі за їх просуванням у парламенті України та інших органах правотворчості;
- постійній демонстрації позиції керівників держави та регіонів щодо протидії корупції в цілому, окремих її проявів і осіб, котрі вчинюють корупційні діяння;
- акцентування ролі керівників органів державної влади і місцевого самоврядування на їх обов'язку запобігати корупції;
- не лише створення незалежного органу, який буде протидіяти корупції у державі, а й забезпечення підтримки його діяльності Президентом, керівниками органів виконавчої, судової влади, органів місцевого самоврядування й Генеральної прокуратури України;
- безумовне реагування на звернення громадян щодо корупційних правопорушень, що надходять до керівництва держави;
- створення механізмів оприлюднення інформації про роль політичних лідерів держави та керівників відповідних органів влади усіх рівнів з використанням засобів масової інформації, Інтернету, соціальної реклами та наочності;
- удосконалення механізму політичної і юридичної відповідальності політичних лідерів та керівників органів влади за недотримання позиції щодо протидії корупції, усунення від реалізації проголошених антикорупційних ініціатив.

Отже, незважаючи на те, що категорія «політична воля» несе насамперед політичне забарвлення, втілення її у життя потребує запровадження відповідних юридичних механізмів, у тому числі й юридичної відповідальності та форм громадського контролю.

Щодо першого елемента, варто звернути увагу на існування адміністративної відповідальності керівників за невиконання заходів щодо боротьби з корупцією (ст. 10 Закону України «Про боротьбу з корупцією»). Вона передбачає обов'язок керівників міністерств і відомств, державних підприємств, установ та організацій чи їх структурних підрозділів у випадку виявлення чи отримання інформації про вчинення підлеглим корупційного діяння або порушення спеціальних обмежень, встановлених статтею 5 цього Закону, в межах своєї компетенції вжити заходів до припинення таких діянь та негайно повідомити про їх вчинення будь-який з державних органів, зазначених у пунктах "а", "а-1" і "б" статті 4 цього Закону. При цьому умисне невиконання такими керівниками заходів, передбачених частиною першою цієї статті, тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [14]. Ця норма повинна була забезпечити впровадження антикорупційних заходів керівництвом не лише центральних органів виконавчої влади, а й державних підприємств, установ та організацій чи їх структурних підрозділів. На жаль, до відповідальності за цією статтею притягається щорічно лише від 3 до 10 осіб.

Натомість зміни в антикорупційному законодавстві, що відбувалися у 2009-2011 рр. шляхом прийняття ряду законів, виключили окрему норму щодо відповідальності керівників, залишивши лише заходи впливу за «Невжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції» (ст.212-29 КУпАП у редакції Закону від 11.06.2009 р.) [15].

Аналогічно ситуація вирішується й у проекті Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції в Україні" (ст.179-9 КУпАП), поданого на розгляд Верховної Ради України Президентом В.Ф. Януковичем [16].

У зв'язку з чим нагальним слід визнати питання про встановлення обов'язку для керівників органів державної влади і місцевого самоврядування запобігати корупційним правопорушенням з боку підлеглих їм осіб.

Другим елементом механізму втілення політичної волі до боротьби з корупцією виступають різноманітні форми громадського контролю. Основними серед них є діяльність громадських антикорупційних організацій та засобів масової інформації.

Так, відповідно до Концепції подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності" від 11 вересня 2006 р. № 742 в Україні діє близько двохсот неурядових організацій, які декларують свою антикорупційну спрямованість. Найбільшу кількість таких, що активно беруть участь у протидії корупції, створено: м. Київ та Київська область – 17, Хмельницька – 9, Донецька – 7, Сумська – 6, Луганська – 6, АР Крим – 5, Дніпропетровська – 5, Кіровоградська – 4, Полтавська – 3 [17, 4].

Важливе місце посідає й оцінювання ефективності реалізації політичної волі, що надається у засобах масової інформації. Так, проведений мною аналіз 155 публікацій стосовно корупційних проявів у республіканській, відомчій та регіональній газетах засвідчив, що преса досить активно використовує тему корупції як джерело для критики діяльності того чи іншого політичного лідера або політичної сили. Однак лише поодинокі публікації відображають динаміку ставлення керівництва держави до корупції, його роль у формуванні антикорупційної політики [18]. Варто зауважити, що періодичного видання, яке було б присвячене проблемам боротьби з корупцією в Україні не існує. Компенсація його нестачі відбувається за рахунок існування значної кількості електронних публікацій, розміщення відповідної інформації на сайтах органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських організацій тощо [19].

Також варто вказати й на безумовно важливу роль особистості самого лідера, що проголошує прагнення вести боротьбу з корупцією. Зокрема, експерт Інституту Всесвітнього банку Марія Гонсалес де Асіс зазначає, що присутність високопоставленого реформатора в уряді – це передумова для сприяння антикорупційним реформам. При цьому політична воля «лідера» не лише сприяє змінам, він повинен «інфікувати» цим прагненням інших зацікавлених осіб, які повинні усвідомлювати, для її підтримання необхідно буде застосовувати не лише заходи переконання, а й примусу [20].

Ставлення вищих політичних осіб до корупції, цікавить також і церкву. Так, керівник юридичного відділу Львівської Богословської Академії Андрій Костюк, аналізуючи корупцію з моральної точки зору, зазначав, що "без їх (*керівників держави – курсив Д.З.*) бажання служити спільному добру будь-які політичні чи правові кроки можуть погіршити ситуацію радше ніж її покращити. Ще античні філософи зазначали, що влада одного (монархія), влада кращих (аристократія) або влада народу (демократія) може бути доброю, якщо правителі дбають про спільне добро, або злою, якщо правителі надають пріоритет власній вигоді" [21].

Розгляд юридичного аспекту політичної волі до боротьби з корупцією в Україні дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Юридичний зміст політичної волі до боротьби з корупцією полягає у офіційності висловлення, юридичному оформленні рішення суб'єкта публічної влади протидіяти корупції та нести відповідальність за їх невиконання.
2. Політична воля до боротьби з корупцією повинна пронизувати усі рівні публічної влади від Президента України до керівників місцевих органів влади.

3. З метою реального втілення у життя прагнення керівництва держави до боротьби з корупцією слід:
 - остаточно завершити прийняття антикорупційного закону та привести у відповідність до нього положення підзаконних актів;
 - створити незалежний державний орган для протидії цьому негативному явищу;
 - запровадити комплекс інформаційно-пропагандистських заходів щодо формування негативного ставлення населення України до існування корупції та можливості її подолання.
4. Слід констатувати, що для якісних зрушень у сфері протидії корупції необхідні не лише політична воля лідера, удосконалення управлінської системи, покращення антикорупційного законодавства, а й формування в Україні широких громадських кіл, які можуть сприйняти реформаторські ідеї голови держави та підтримати їх втілення у суспільне життя. Боротьба з корупцією стане успішною, тільки якщо вона буде всеохоплюючою, постійною, комплексною, і буде вестися усіма силами держави і суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дослідження: населення України вважає, що рівень корупції в країні зріс, попри незначне зменшення рівня реального досвіду корупції / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.pace.org.ua/images/stories/pr_rel_state_of_corruption_ukr.pdf.
2. Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 р., введено у дію Указом Президента України від 27.10.2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.
3. Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Український прорив: для людей, а не політиків": затверджено Постановою Кабінету Міністрів № 14 від 16.01.2008 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001120-08&p=1289472698464919>.
4. Стан корупції в Україні (травень, 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.pace.org.ua/content/category/1/1/53/lang,uk>.
5. Мельник М. «Спроба номер п'ять» не повинна стати фальстартом / М. Мельник // Дзеркало тижня. – 2005. – № 13. – 9-15 квітня.
6. Шакур В.І. Влада і злочинність / В.І. Шакур. – К.: Пам'ять століть, 1997. – 226 с.
7. Драго Кос. Експертний висновок до проекту Закону України "Про Національне бюро антикорупційних розслідувань України" (законопроект № 5031, зареєстрований у Верховній Раді України 29 липня 2009 р.) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.oecd.org/dataoecd/52/15/43846407.pdf>.
8. Протидія корупції: дії, пропозиції та ініціативи кандидатів у президенти / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/Tvij_Vybir2010_N6_CORRUPTION.pdf.
9. Яценюк А. Верховна Рада не захотіла боротися з корупцією / А. Яценюк // Фронт Змін.mht. – 07.07.2010.
10. Чинники, що впливають на ефективність протидії політичній корупції // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 35.
11. Мельник М.І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" / М.І. Мельник; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – С. 11; Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монограф. / М.І. Мельник. – К.: Атіка. – 2001. – С. 82–84.

12. Мельник М.І. Наукове забезпечення антикорупційної діяльності в органах державної влади / М.І. Мельник. – К.: Основа, 1999. – С. 19.
13. Independent Commission Against Corruption Report / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.icac.nsw.gov.au/index.htm. – 2004.05.14.
14. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5.10.1995 р. // ВВР. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
15. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень: Закон України від 11.06.2009 р. // ВВР. – 2009. – № 45. – Ст. 692; Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції: Закон України від 23. 12. 2009 р. // Голос України. – 2009. – № 250; Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11.06.2009 р.// ВВР. – 2009. – № 45. – Ст. 691; Кодекс України про адміністративні правопорушення // ВВР Української РСР. – 1984. – Додаток до №51. – Ст. 1122.
16. Проект Закону України про засади запобігання і протидії корупції в Україні (реєстр. № 7487) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=39332.
17. Заброда Д.Г. Адміністративно-правове регулювання взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції: монограф. / В.А. Завгородній, Д.Г. Заброда. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 236 с.
18. Заброда Д.Г. Проблема корупції у презентаціях ЗМІ (за матеріалами соціологічного дослідження): аналітичний звіт про науково-дослідну роботу / Д.Г. Заброда. – Дніпропетровськ, 2010. – 69 с.
19. ВГО «Успішна Україна» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://uspishnaukraina.com.ua/strategy/69.htm>; ВГО «Комітет виборців» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=acorrup_edu; "Спілка безпеки управління" Антикорупція" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://antycorupcia.at.ua/photo/antikorupcija/1>; Офіційне представництво Президента України Віктора Януковича / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.president.gov.ua/search/?search_string=%EA%EE%F0%F3%EF%F6%B3%BA%FE; Урядовий портал / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=240273340 тощо.
20. Мария Гонсалес де Асис. Формирование коалиций для борьбы с коррупцией: изд-во Института Всемирного банка реконструкции и развития / Мария Гонсалес де Асис, 2000. – С. 42; Шакун В.І. Влада і злочинність / В.І. Шакун. – К.: Пам'ять століть, 1997. – С. 27.
21. Костюк Андрій. Корупція як соціальний феномен і як моральна проблема / [Електронний ресурс] / Андрій Костюк. – Режим доступу: // www.ugcc.org.ua/ukr/sobor/eparchial/lviv/kostiuk/2003.